

Pionier tegen wil en dank

De Sint-Jozef Arbeiderkerk van Marc Dessauvage in Vosselaar

Charlotte Ardui & Sven Sterken

Abstract

Contrary to popular belief, almost as many churches were built in Flanders after the Second World War as in the first half of the 20th century. Besides obvious stylistic differences, the post-war churches were above all distinctive in terms of their location and typology. In the first place, they were a response to the strong demographic growth and the spatial policy (or rather: the lack thereof) that led to a ubiquitous expansion with new developments in the periphery of the existing cities. In addition, the changing role of the Catholic Church in the post-war society also called for different kind of church buildings; the sense of community became central. In Flanders, this theological, liturgical and typological quest was best expressed in the work of Marc Dessauvage (1931-1981); as unofficial architect of the archdiocese, he built twelve churches and two chapels in ten years. However, the progressive élan embodied in his oeuvre was rather short-lived: from the 1970s onwards, its public support disappeared systematically. Dessauvage's churches proved to be especially vulnerable in this process: because of their peripheral location, often poor building physics and brutalist style, they were the first victims of the rationalisation of the parish landscape that was imposed from the 1980s onward. This article discusses the Sint-Jozef Arbeiderkerk in Vosselaar, which Dessauvage built between 1959 and 1967. The hypothesis is that this building is not only particularly representative of the cultural context of the 1960s, but can also be considered a pilot project from both a historical and a contemporary perspective. It embodies, like no other, the innovative vision of church-building favoured by the progressive Catholic elite in the context of Vatican II, and also it fulfils a pioneering role today as the first listed parish church in Flanders to be given a radically different purpose. A brief sketch of the genesis of this building and its subsequent experience, together with a critical look at its current adaptive reuse, allows us to make some general statements about

the historical significance and future stance of post-conciliar churches, and those of Dessauvage in particular.

Keywords: Modern Church Architecture, Second Vatican Council, Post-conciliar Churches, Adaptive Reuse (Religious Heritage), Converting Church Buildings

Marc Dessauvage, Sint-Jozef Arbeiderkerk, Vosselaar, exterieur (datum en fotograaf onbekend). Beeld Archief Heemkundige Kring Adriaen Ghys.

Introductie

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, werden in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog bijna evenveel kerken gebouwd als in de eerste helft van de 20e-eeuw.¹ Naast evidente stilistische verschillen, onderscheidden de naoorlogse kerkgebouwen zich vooral door hun locatie en typologie. In eerste instantie vormden ze een antwoord op de sterke demografische groei en het ruimtelijk beleid (of eerder: het gebrek daaraan), dat leidde tot een wildgroei aan nieuwe verkavelingen in de periferie van de bestaande steden. Daarnaast vroeg de veranderende rol van de Katholieke Kerk in de naoorlogse samenleving ook om een ander soort kerkgebouw; de gemeenschapsbindende

¹ Boone, Böröcz en Tansens, 'Thematische inventarisatie 20ste-eeuwse kerken'.

functie kwam centraal te staan. In Vlaanderen kwam deze theologische, liturgische en typologische zoektocht het best tot uiting in het werk van Marc Dessauvage (1931-1981); als officiële architect van het aartsbisdom bouwde hij in tien jaar tijd twaalf kerken en twee kapellen. Het progressieve elan dat zijn oeuvre belichaamde was echter maar van korte duur: al vanaf de jaren '70 brokkelde het draagvlak ervoor stelselmatig af. De kerken van Dessauvage bleken hierbij extra kwetsbaar: door hun perifere ligging, vaak slechte bouwfysische toestand en brutalistische stijl werden ze het eerste slachtoffer van de rationalisatie van het parochielandschap die zich vanaf de jaren '80 opdrong.

Dit artikel behandelt de Sint-Jozef Arbeiderkerk in Vosselaar, die Dessauvage tussen 1959 en 1967 realiseerde. De hypothese is dat dit gebouw niet alleen bijzonder representatief is voor de culturele context van de jaren '60, maar ook vanuit historisch én actueel perspectief als een pilootproject kan worden beschouwd. Het incarneert als geen ander de innovatieve visie op de kerkenbouw die de progressieve katholieke elite in de context van Vaticanum II vooropstond, en vervult ook vandaag een pioniersrol als de eerste beschermde parochiekerk in Vlaanderen die een radicaal andere bestemming kreeg. Een korte schets van de ontstaansgeschiedenis van dit gebouw en zijn verdere wedervaren, samen met een kritische blik op de huidige herbestemming ervan, laat toe om een aantal meer algemene uitspraken te doen over de historische betekenis en de toekomstige plaats van de post-conciliaire kerken, en die van Dessauvage in het bijzonder.

Verkavelingswoede in Vlaanderen: een klimaat voor véél en 'andere' kerken

De grote hoeveelheid aan naoorlogse kerken in Vlaanderen heeft te maken met het veranderende huisvestingspatroon in die periode. Dat werd door twee paradoxale mechanismen gestuurd. Aan de ene kant stimuleerde de overheid het individuele initiatief via de Wet-De Taeye (1948).² Die voorzag in subsidies voor particulieren bij de bouw van een 'bescheiden' woning, die daardoor voor de middenklasse een haalbaar ideaal werd. De wet legde een aantal minimale comforteisen op, maar sprak zich niet uit over de locatie van de woning – een lacune die, gezien het enorme aantal premies dat werd

² De Meulder en Swenarton, 'De Belgische stedenbouw en de belofte van de welvaart 1945-1975', 128-145.

toegekend (100.000 in nauwelijks 6 jaar tijd) al snel tot een wildgroei leidde.³ Om dit te temperen, trad in 1962 de ‘Wet op de Stedenbouw’ in werking. Van een visie op het wenselijke ruimtegebruik was hier evenwel geen sprake: de wet voorzag vooral in een technocratisch planningsapparaat dat de beslissingsbevoegdheid hoofdzakelijk in handen van de centrale overheid legde. Bijgevolg hadden de gemeenten nauwelijks nog zeggenschap over hun eigen grondgebied, waardoor ze enkel een volgend beleid konden voeren. De wet kwam ook veel te laat en miste haar doel: door grote gebieden in de rand van de steden aan te duiden als woonuitbreidingsgebied bleef het aanbod inzake bouwgrond groot, en bijgevolg goedkoop.⁴ De verbeterde weginfrastructuur en de democratisering van het autobezit zorgden verder voor een bijna structurele, ruimtelijke splitsing tussen wonen en werken, wat de ongeordende uitzaaiing van woningen over het hele Vlaamse grondgebied nog meer in de hand werkte.⁵

Deze snelle maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen betekenden een grote uitdaging voor de organisatie van de pastorale zorg. Doordat de bevolking steeds mobieler werd, en het woonareaal steeds uitgestrekter, kwam de – voor de Katholieke Kerk – evidente en noodzakelijke relatie tussen gelovige, pastoor en kerkgebouw (of, in ruimere zin: tussen religie, gemeenschap en territorium) op de helling te staan. De Belgische bisschoppen streefden er niettemin naar – net zoals hun collega’s bijna overal elders in Europa trouwens – hun territoriale aanwezigheid te bestendigen, en zelfs te versterken, door een apostolaat gebaseerd op fysieke nabijheid. Daartoe werden parochiegrenzen hertekend en nieuwe, perifere wijken voorzien van kerken en parochie-infrastructuur zoals wijkscholen, pastorieën en parochiezalen.⁶ Om tegemoet te komen aan de grote financiële inspanning die dit vroeg van de jonge, lokale gemeenschappen, werd in 1953 het kerkenbouwfonds *Domus Dei* opgericht. Door de fondsenwerving te centraliseren, hoopte men de kerkenbouw te versnellen en te professionaliseren. Daardoor had *Domus Dei* onrechtstreeks ook een invloed op de grootte, het type en de locatie van de te bouwen kerken, en speelde het een niet onbelangrijke rol in de verspreiding van de post-conciliaire inzichten omtrent kerkenbouw in de jaren ‘60.⁷

3 Theunis, ‘De wet De Taeye’, 67-77.

4 Ryckewaert en Theunis, ‘Het Lelijkste Land, de Mythe Voorbij’, 148-168.

5 Strauven, ‘How Belgium Got Its Present Look’, 115-134.

6 Deze tendens blijkt ook uit de cijfers, na 1945 zijn er verspreid over het Vlaamse grondgebied nog 469 parochiekerken gebouwd. Cijfers uit: Boone, Böröcz en Tansens, ‘Thematische inventarisatie 20ste-eeuwse kerken’.

7 Sterken, ‘A House for God or a Home for His People?’, 387-425.

Het debat over de kerkenbouw in Vlaanderen werd in deze periode beheerst door drie figuren. De overheersende stem was die van Geert Bekaert (1928-2016). Als (toen nog) Jezuïet en kunstcriticus voor vooraanstaande katholieke bladen als *De Standaard* en *De Linie*, moedigde Bekaert het progressieve elan van de religieuze kunst en architectuur in Vlaanderen niet alleen aan; hij gaf het ook mee vorm als lid van ontelbare wedstrijdjury's en adviescommissies. Daarnaast publiceerde hij ook talloze artikelen over kerkarchitectuur, waarbij het herdenken van de betekenis van de Kerk (als instituut en als gebouw) in de moderne samenleving zijn centrale thema vormde.⁸ Geheel volgens de tijdsgeest van het Tweede Vaticaans Concilie verwierp Bekaert de oude dichotomie tussen het sacrale en het profane: kerk en wereld waren geen tegenstellingen, maar twee 'lenzen' waarmee naar dezelfde realiteit kon gekeken worden.⁹ Het mysterie van het geloof, het Goddelijke, moest daarom niet zozeer gestalte krijgen in uitzonderlijke plekken of buitengewone situaties, maar kon zich misschien nog het meest waarachtig manifesteren te midden het gewone, dagelijkse leven. Bekaert pleitte daarom voor 'alledaagse' kerkgebouwen, opgevat als 'authentieke levensruimtes op maat van de mens'.¹⁰ De nieuwe kerkarchitectuur moest zijn betekenis niet meer halen uit monumentaliteit en als 'hol' omschreven symboliek, maar uit eenvoud en intrinsieke ruimtelijke kwaliteiten.¹¹ In de ogen van Bekaert lag de toekomst van de kerkenbouw dus in het loslaten van zijn liturgische 'functie'. Hij schreef hierover: "Architectuur staat niet in dienst van de liturgie. Zij is er geen uitdrukking van. Zij is liturgie."¹²

Naast Bekaert oefende ook de progressieve Benedictijner monnik Frédéric Debuyst (1922-2017) een grote invloed uit als hoofdredacteur van het internationaal verspreide tijdschrift *Art d'Eglise* (1959-1980).¹³ Hij richtte zich daarbij vooral op het liturgische aspect van de kerkenbouw, en greep het Tweede Vaticaans Concilie aan om de gevestigde schema's en rituelen fundamenteel in vraag te stellen. Hij pleitte daarbij, geheel volgens de tijdsgeest, voor een terugkeer naar de essentie van de liturgie,

8 Zie Bekaert, 'Gewijde kunst, België', 127-148., Bekaert, 'Naar een waarachtige kerkbouw', 657-665. en Bekaert, *In een of ander huis*. Exhaustieve studie van Bekaerts teksten in: Van Gerwey, *Architectuur, een gebruiksaanwijzing*.

9 Sterken, 'A House for God or a Home for His People?', 409.

10 Bekaert, 'Naar een waarachtige kerkbouw', 657.

11 Ibid., 658.

12 Bekaert, *In een of ander huis*, 100.

13 Debuyst, *Modern Architecture and Christian Celebration*. Over de wortels van de liturgische vernieuwing in de eerste helft van de 20ste eeuw in België, zie Morel en Van de Voorde, 'Rethinking the Twentieth-Century Catholic Church in Belgium', 269-297.

namelijk het collectief herdenken van Christus. Net zoals Bekaert stelde ook Debuyst dat het sacrale van de geloofsbelijdenis in feite maar weinig te maken had met haar materiële kader, maar voortkwam uit de reeks handelingen die de gelovigen samenbracht: uitwisselen, herdenken en delen. De sociale dimensie van het geloof primeerde met andere woorden op de sacrale. Bijgevolg moest een kerk volgens Debuyst in eerste instantie een introverte, flexibele ruimte zijn die het vieren ondersteunde: “een vloer, een dak en stoelen; meer is niet nodig”.¹⁴ Hij verwees daarbij naar de bekende schema’s van Rudolf Schwarz en Romano Guardini, waarbij de gelovigen zich in een open ring of in drie zones rondom het liturgische centrum schikten.¹⁵ Voor Debuyst vormde de ‘huiskerk’ de ultieme ruimtelijke vertaling van deze concepten: een bescheiden ruimte op maat van de gelovigen en op schaal van een woning. Voor de stilistische uitwerking en materiële aankleding ervan verwees hij naar concepten uit moderne, domestieke architectuur: openheid, eenvoud en aanpasbaarheid.¹⁶

Een derde, minder bekende actor, was Jos Fannes (1927-2020), de secretaris van *Domus Dei* vanaf 1962.¹⁷ Anders dan Bekaert en Debuyst, die redeneerden vanuit ideologische en principiële stellingnames, promoveerde Fannes de nieuwe kerktypologie eerder vanuit pragmatische overwegingen; hij wees de vaak ambitieuze aspiraties van lokale pastoors af wegens te duur of irrelevant, en verschaftte ze technisch, liturgisch en stilistisch advies.¹⁸ Hij steunde daarbij op de visie van zijn twee collega’s en gaf openlijk de voorkeur aan een architectuur van schaarste, eenvoud en functionaliteit. Tegen het einde van de jaren ’60 promoveerden Fannes en *Domus Dei* onomwonden het multifunctionele parochiecentrum: nieuwe kerkgebouwen moesten ‘nuttige’ structuren worden in dienst van de lokale gemeenschap.¹⁹ Deze

14 Debuyst, *Modern Architecture and Christian Celebration*, 64-65. Vertaling door de auteurs.

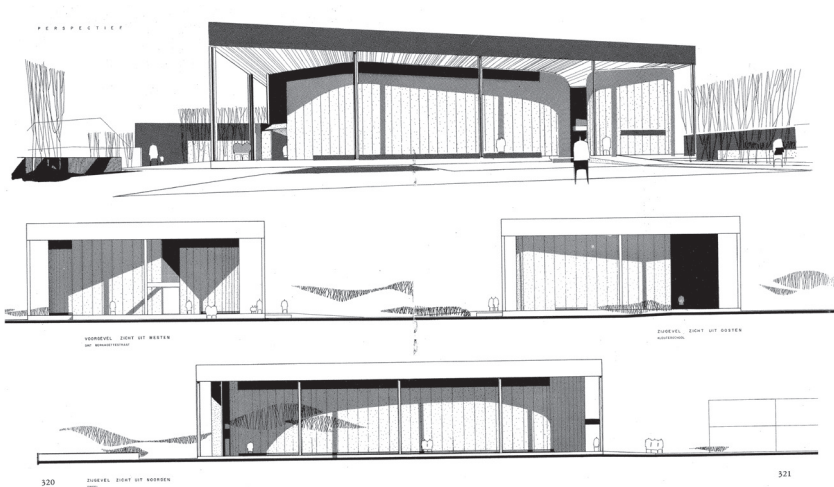
15 *Ibid.*, 59-62.

16 *Ibid.*, 30-41, 53-54.

17 De toewijding van Fannes voor het onderwerp werd duidelijk in twee langere publicaties: Fannes, ‘Vernieuwde liturgie en kerkgebouw of Kerkenbouw op drift’, 330-334; Fannes, ‘Evolutie in de Kerkenbouwopvatting’, 7-11.

18 Sterken, ‘A House for God or a Home for His People?’, 412.

19 Fannes schreef hierover: “Het vroegere kerkgebouw, als een apart wereldje in de wereld, was niet alleen uitdrukking van een wereldvreemde godsdienstigheid, maar heeft ook een grote rol gespeeld in dat vervreemdingsproces. Het is van het allergrootste belang dat het moderne kerkgebouw daarentegen uitdrukking is van de integratie van Kerk en Wereld en deze integratie positief beïnvloedt.” Fannes, ‘Evolutie in de Kerkenbouwopvatting’, 10.

Marc Dessauvage, wedstrijdvoorstel Pro Arte Christiana, maquette, 1959. Beeld KADOC Leuven, Fonds Marc Dessauvage.

sociale relevantie had ook een pragmatische kant: de kerkfabriek kon zo extra inkomsten vergaren via de verhuur van haar lokalen.²⁰

Marc Dessauvage: de liturgie van het architecturaal minimalisme

Tussen 1959 en 1974 bouwde Marc Dessauvage (1931-1951) niet minder dan twee kapellen en twaalf kerken, verbouwde hij er drie, en realiseerde ook nog drie kloosters en bezinningscentra.²¹ Dit grote aantal religieuze opdrachten had voor een goed deel te maken met zijn intellectuele en vriendschappelijke band met Bekaert, Debuyst en Fannes: hij genoot hun openlijke steun en groeide uit tot de officiële architect van het Aartsbisdom; omgekeerd bood zijn architectuur een klankbord voor de theoretische stellingnames van deze drie actoren. De korte maar succesvolle carrière van Dessauvage nam een wervelende start met de Kerstprijz van *Pro Arte Christiana* in 1959. Deze kunstenaarsvereniging, die de vernieuwing van de religieuze kunst voorstond, organiseerde toen samen met *Domus Dei* een wedstrijd voor de bouw van een middelgrote parochiekerk voor een nieuwe woonwijk

20 Sterken, "A Structure [...] in which the Church can Originate", 87-94.

21 Voor een overzicht van het oeuvre van Dessauvage, zie Bekaert, *Marc Dessauvage 1931-1984*. Voor een exhaustief overzicht van zijn opdrachten voor katholieke opdrachtgevers, zie Broos, Van de Voorde en Vermeir, 'Marc Dessauvage en de evolutie van het kerkgebouw', 261-392.

Marc Dessauvage, Sint-Aldegondiskerk, Ezemaal, 1965. (Foto Geert Bekaert, datum onbekend). Beeld Archief Geert Bekaert, Universiteit Gent. Beeld Beeld Universiteit Gent, Faculteitsbibliotheek Ingenieurswetenschappen en Architectuur, Archief Geert Bekaert.

in Mortsel, aan de rand van Antwerpen.²² Ondanks het eerder lokale karakter van de wedstrijd, zetelden een aantal grote namen in de jury, waaronder Rudolf Schwarz. In lijn met het opzet van de wedstrijd – namelijk de vernieuwing in de Vlaamse kerkenbouw stimuleren – duidde de jury unaniem Dessauvage aan als laureaat. Dat was allerm minst evident: zijn radicale voorstel ontdeed de parochiekerk van elke conventie, en refereerde hooguit nog aan basisconcepten van de architectuur zoals ‘beschutten’, ‘ondersteunen’ en ‘omsluiten’.²³ Dat vertaalde zich in een rechthoekig, verhoogd plateau en een parallel dakvlak met daartussen een ruimte, die Bekaert omschreef als “de sacrale dansvloer, de open plek in het bos, het lege plein, de verwachting.”²⁴ Een organische, licht doorlatende wand begrenste de sacrale kern; de soepele lijnvoering ervan relativeerde evenwel de scheiding tussen binnen en buiten, en tussen het sacrale en het profane. In de woorden van Dessauvage was de centrale idee dat de lokale gemeenschap “de vrijheid moest krijgen om zich te ontwikkelen”.²⁵ Voor de kerkfabriek

22 Debuyst, ‘Le concours d’architecture “Pro Arte Christiana”’, 315-325.

23 Sterken, ‘A House for God or a Home for His People?’, 407.

24 Bekaert, *Marc Dessauvage 1931-1984*, 13.

25 Morel en Van de Voorde, ‘Rethinking the Twentieth-Century Catholic Church in Belgium’, 286.

Marc Dessauvage, Parochiecentrum Don Bosco, Kessel-Lo, 1970. Beeld Charlotte Ardui, 2021.

van Mortsel was dit allemaal een brug te ver; het liet uiteindelijk het veel conventioneelere ontwerp van de tweede laureaat uitvoeren. Voor Dessauvage bleef het saldo niettemin positief: pas afgestudeerd, was zijn reputatie als radicale vernieuwer meteen gevestigd.

Wat kerkenbouw betreft, fluctueerde Dessauvage tussen twee archetypes, die elk op hun eigen manier verbinding zochten tussen Kerk en gemeenschap. Waar hij initieel op zoek ging naar kleinschalige, introverte ‘woonkerken’, bouwde hij tegen het einde van de jaren '60, onder impuls van Fannes en *Domus Dei*, vooral multifunctionele ‘religieuze centra’ waar ook plaats was voor niet-liturgische activiteiten. De Sint-Aldegondiskerk in Ezemaal (1962-1965) is het beste voorbeeld van het eerste type: wat sfeer, vorm en prijs betrof, verschilde ze nauwelijks van de huizen in de verkaveling errond.²⁶ Zoals Bekaert schreef, was dit ook expliciet de bedoeling: de ontmoeting met het heilige was hier niet te vinden in de ‘holle’ symboliek van de architectuur maar in haar alledaagsheid.²⁷ Het plan volgde uit de gekozen liturgische opstelling: twee beuken waren in V-vorm gericht naar de centrale zone met

²⁶ Bekaert, Geert, ‘Met amper 1 miljoen bouwde Ezemaal arme maar revolutionaire kerk.’, *De Standaard der Letteren*, 10 juli 1965.

²⁷ Bekaert, *In een of ander huis*, 99-100.

mobiel altaar, ambo, priesterstoel en tabernakel. Net als in het ontwerp voor *Pro Arte Christiana* ambieerde Dessauvage ook hier een flexibele, dynamische ruimte: “het liturgisch gebeuren zoals ook de gemeenschap die het voltrekt, wordt niet langer door objecten vastgelegd, maar door levende mensen. De architectuur wil niets anders dan dit gebeuren opvangen en stimuleren.”²⁸

Aan het andere eind van het spectrum lag het parochiaal centrum Don Bosco (1967-1970) in Kessel-Lo. Hier ontwierp Dessauvage een robuuste structuur waarin ruimtes van verschillende grootte zich entten op een interne ‘straat’, die binnen en buiten met elkaar verbond. Alles stond in het teken van maximale polyvalentie: vouwwanden in plaats van muren, stoelen in plaats van banken, en verplaatsbaar liturgisch mobiliair maakten dat de kerkrimte ook voor andere doeleinden dan religieuze diensten kon worden gebruikt. Dit principe leverde fervente voor- en tegenstanders op: terwijl links-progressieve christenen uit de hele regio hun weg vonden naar Kessel-Lo, bleken de meer gematigde parochianen naburige de traditionele kerken in de buurt op te zoeken.²⁹

“Een ultramodern kerkgebouw (...) waarin de nieuwe liturgie volledig tot zijn recht zal komen”: De Sint-Jozef Arbeiderkerk tussen ideaal en compromis.

De Sint-Jozef Arbeiderkerk in Vosselaar bevindt zich zowel chronologisch als typologisch halverwege de twee voornoemde polen: qua sfeer roept het de huiskerk op, maar qua schaal kan het voor een parochiaal centrum doorgaan. Het was Dessauvages eerste grote opdracht, en een rechtstreeks gevolg van de *Pro Arte Christiana*-wedstrijd. Typisch echter voor de administratieve traagheid van subsidies en bouwvergunningen, en de overmatige ambities van veel lokale pastoors, duurde het acht jaar vooraleer het kerkgebouw kon worden ingewijd. Dit langzame en complexe traject is goed gedocumenteerd en laat toe om de evolutie in Dessauvages denken in kaart te brengen. Tegelijk illustreert de verbastering van het oorspronkelijke project hoeveel compromissen er vaak gesloten moesten worden om nog iets van de oorspronkelijke ambities over te houden.³⁰

28 Bekaert, ‘Marc Dessauvage. Bouwer van Woonkerken’, 6-7.

29 Sterken, “A Structure [...] in which the Church can Originate”.

30 De ontstaanscontext, net als de ontwerpgeschiedenis en het bouwproces zijn beschreven en gedocumenteerd in: Geheugen Collectief/Stramien, ‘Herbestemmingsstudie voormalige

Het gehucht Heieinde, aan de rand van Vosselaar, is een typevoorbeeld van hoe een agglomeratie in de naoorlogse jaren territoriaal uit haar voegen barstte. De onvruchtbare heidegrond bood een ideaal canvas om de demografische expansie in de regio en de droom van het arcadische wonen op te vangen: tussen 1948 en 1968 werden in verschillende fases zo'n 600 percelen voor vrijstaande woningen ontwikkeld.³¹ Het geïsoleerde gehucht groeide zo in 20 jaar tijd uit tot een subkern van Vosselaar, en ging prat op haar eigen identiteit. Die werd bevestigd toen het bisdom in 1959 Heieinde erkende als 'annexe' van de centrumparochie. Erkenning als onafhankelijke parochie, met bijhorende eigen parochiekerk en vaste priester, was nu nog maar een kwestie van tijd. In afwachting droeg pastoor Frans Hermans de zondagsmis op in het nieuwe wijkschooltje. De religieuze ijver was groot; drie zondagsmissen waren nodig om alle inwoners de kans te geven de viering bij te wonen.³² Ter financiering van de nieuwe kerk werd een Bouwclub opgericht, waarvan de leden van deur tot deur collectes hielden, wijkfeesten organiseerden, en later hielpen bij de bouw van de nieuwe kerk. Het was een dunne lijn tussen christelijke betrokkenheid en lokaal chauvinisme: met een moderne, grote nieuwe kerk wilden de bewoners van Heieinde hun wijk op de kaart zetten, maar ook "aantonen hoe hard ze konden werken."³³ Net op het moment dat het Aartsbisdom instemde met de bouw van een nieuwe kerk, liep ook de wedstrijd van *Pro Arte Christiana*. Voor pastoor Hermans kwam de afwijzing van Dessauvage als een godsgeschenk: hij stelde prompt voor om diens ontwerp in zijn eigen parochie te realiseren en stuurde trots een persbericht de wereld in: "De parochie zal een ultramodern kerkgebouw krijgen, waarin de nieuwe liturgie volledig tot zijn recht zal komen. [...] Wij menen dat Vosselaar een monument gaat krijgen dat bij iedereen en vooral in de kunstenaarswereld belangstelling zal wekken."³⁴

Hermans' hoop om het wedstrijdontwerp snel, en in ongewijzigde vorm te bouwen op een nog aan te duiden site, bleek al snel naïef; hij botste, naast allerhande administratieve moeilijkheden, ook op een immer twijfelende, perfectionistische en ambitieuze architect. Eenmaal het terrein geselecteerd, tekende Dessauvage niet alleen een eerste voorontwerp voor de kerk maar

kerk Sint-Jozef Arbeider' Zie verder ook Van Dorpe en Van den Broecke, 'Bouwhistorische nota Sint-Jozef Arbeiderkerk, Vosselaar'.

31 Geheugen Collectief/Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', 6-7.

32 Ibid., 8.

33 Lokale getuigenis van parochiemedewerker Hugo Malfet in 'Heieinde Staat in Bloei', *Gazet Van Antwerpen – Kempen*, 17 juni 2005.

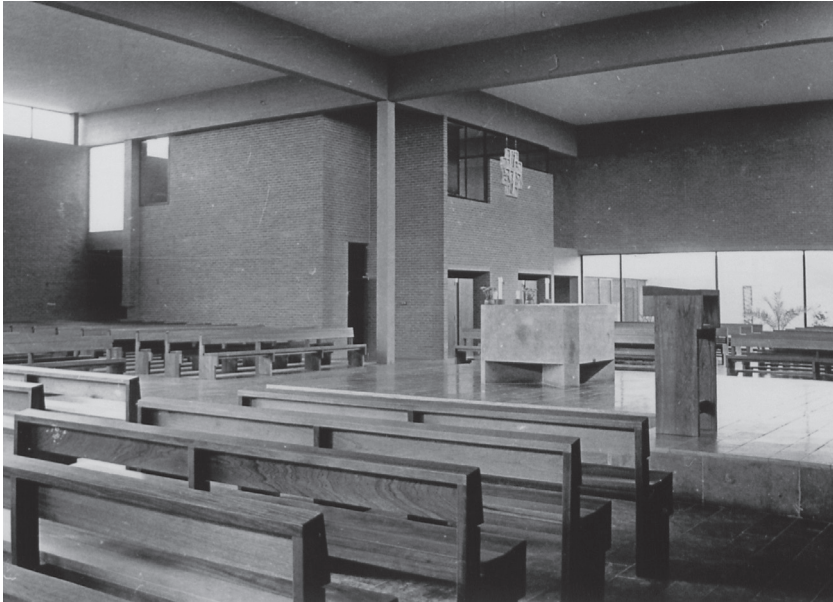
34 Geheugen Collectief/Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', 32.

Marc Dessauvage, Sint-Jozef Arbeiderkerk, Vosselaar, Misviering ter gelegenheid van de eerste steenlegging (datum en fotograaf onbekend, vermoedelijk 1966). Beeld Archief Heemkundige Kring Adriaen Ghys.

meteen ook een masterplan voor heel Heieinde, compleet met pastorie, parkaanleg rondom de kerk, een vrijstaande campanile en een autoluwe woonwijk. De kerk was een opgeschaalde versie van het *Pro Arte Christiana*-ontwerp en bood plaats voor 700 gelovigen. De fijne stalen kolommen bleken echter onvoldoende draagkrachtig om de enorme overspanning van het dak op te vangen; het voorontwerp werd daarom op technische gronden afgekeurd, en uiteindelijk helemaal afgevoerd.³⁵ In een tweede voorontwerp uit 1962 verdween de organische lijnvoering en werd de lichte staalconstructie vervangen door een betonnen kolommen- en balkenstructuur. De opstelling van de gelovigen, die daarvoor nog traditioneel-axiaal was, werd nu verdeeld

³⁵ Bekaert schreef hierover: “Er begon een lange strijd om de vervreemding zo mogelijk te corrigeren. Het werd meer in elkaar gedrongen, meer in zichzelf besloten [...] Maar het project was als verweesd. Bouwheer en architect brachten de ongewone moed op om van het ontwerp uiteindelijk af te zien.” Bekaert, ‘Naar een waarachtige kerkbouw’, 661.

Marc Dessauvage, Sint-Jozef Arbeiderkerk, Vosselaar, interieur (Fotograaf en jaartal onbekend). Beeld Archief Heemkundige Kring Adriaen Ghys.

in twee groepen. Maar weer liep het ontwerp spaak op zijn technische haalbaarheid.³⁶ Daarna verloor het project zijn elan: de ontwerpschetsen tonen een steeds kleiner wordende kerk en minder aandacht voor het stedenbouwkundige kader. Het ontwerp ging nog een aantal keer heen en weer, tot uiteindelijk in 1965 een consensus werd bereikt. Tijdens de realisatie verbasterde het project echter verder: zo werd, onder andere, de triomfantelijke campanile geschrapt wegens te duur en niet langer wenselijk. Hiermee verviel ook een van de laatste archetypische elementen van een traditionele kerk, naast de klassieke verticale articulatie, de doorgaans symmetrische opzet, en het monumentale voorportaal. In vormelijk opzicht had de kerk in Vosselaar meer iets weg van een grote, robuuste sculptuur: het was een geometrische compositie van volumes, gedefinieerd door massieve, bruinrode baksteenvlakken, structureel zichtbeton en grote glaspartijen.

Het gesloten karakter van het exterieur contrasteerde daarbij met het verrassend open en lichte interieur. Dat was mogelijk door de twee patio's en het 'zwevende' dak – het enige resterende aspect van het initiële wedstrijdontwerp: het bestond uit een zware roosterstructuur in betonbalken

36 Geheugen Collectief/Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', 36-38.

die rustte op kolommen die vrijstaand waren of ingewerkt waren in de gevels – een principe dat toeliet om tussen de muren en het dak bandramen te voorzien, die overvloedig licht binnenlieten, en bijdroegen tot het beeld van een ‘primitieve shelter’.

Ook binnenin werd het meteen duidelijk dat deze kerk de expressie was van een nieuw liturgisch denken. Het begon al bij het binnenkomen: twee decentrale toegangen boden een perspectief op de al aanwezige gelovigen, in plaats van de blik te richten op het koor. Verder wist Dessauvage een duidelijk ervaarbare geleiding aan te brengen in het interieur: het licht dat via de twee patio's, de bandramen en de schaarse, maar zorgvuldig gepositioneerde venstervlakken binnenviel, vormde een essentieel onderdeel van de ruimte-ervaring en deelde, samen met het massieve volume van de sacristie, de kerkruimte op in drie beuken. Die waren naar het liturgisch centrum gericht, waardoor de afstand tussen priester en gelovigen verkleinde, en er visueel contact mogelijk was tussen alle aanwezigen – wat het collectief aspect van de viering op zijn beurt versterkte. De articulatie van het koor was minimaal en beperkte zich tot een licht verheven podium.

De enige symboliek en ornamentiek was te vinden op niveau van het detail: de gebruikte materialen en onderlinge structurele verhoudingen waren duidelijk zichtbaar gelaten, als uitdrukking van een esthetisch en ethisch ideaal van soberheid en eerlijkheid. In het houten mobilair bleef de verbinding tussen de onderdelen – en dus de daad van het maken – zelfs expliciet zichtbaar; het vertoonde dezelfde strakke lijnvoering als de architectuur en was met uitzondering van het altaar, het ambo en de doopvont verplaatsbaar. Deze zin voor het geheel in relatie tot het detail kon Dessauvage buiten zijn gebouw echter niet doordrukken; van de initiële ambitie om van de kerk het centrum van de wijk te maken bleef uiteindelijk niets over: tot op vandaag ligt de kerk verweesd naast een overmaatse parkeerplaats.

Op zoek naar een nieuw verhaal

Op 2 december 1967 werd de Sint-Jozef Arbeiderkerk ingewijd door Monseigneur Daem, tijdens een plechtigheid die werd uitgezonden op televisie, en gepaard ging met uitgebreide feestelijkheden.³⁷ Het optimisme was echter van korte duur. Na de oliecrisis van 1973 werd het wekelijks verwarmen van het grote kerkvolume een zware kostenpost; daarom werd al kort na

37 Proost, 'Bij de tiende verjaardag van de kerkwijding van Sint-Jozef', *t Konijnenbergskens*, 18 november 1977.

de oplevering de oorspronkelijke onthaalruimte ingericht als afsluitbare weekkapel.³⁸ Daarnaast nam in de tweede helft van dat decennium het kerkbezoek ook in snel tempo af doordat de jongeren massaal afhaakten. Het vertrek van pastoor Hermans in 1987 was een volgend belangrijk keerpunt; de jonge parochie verloor hiermee namelijk niet alleen haar voornaamste bezieler, het afgenomen elan zorgde ook voor een gevoelige daling van de inkomsten.³⁹ Geconfronteerd met steeds stijgende onderhoudskosten, vroeg de kerkfabriek daarom in 1999, met de steun van de gemeente, succesvol de klassering van de kerk als bouwkundig monument aan, omwille van zijn gaafheid en architectuurhistorische waarde.⁴⁰ Daarmee werd Sint-Jozef Arbeider een van de jongste beschermde monumenten van Vlaanderen. Dit statuut bracht echter maar weinig soelaas; zolang het een officiële parochiekerk betrof, was namelijk geen ander gebruik mogelijk. Nauwelijks 50 jaar na de oprichting ervan, besloot het bisdom Antwerpen daarom in 2007 om de parochie Sint-Jozef Arbeider weer te integreren in de centrumparochie van Vosselaar, zodat de kerk ontwijd kon worden. De concrete aanleiding voor deze beslissing had echter minder met het gebouw te maken, dan met het probleem dat er geen nieuwe priester kon worden gevonden.⁴¹ De kerk werd vervolgens in erfpacht gegeven aan de gemeente Vosselaar, die een herbestemmingsstudie liet uitvoeren, gekoppeld aan een beperkt participatietraject.⁴² Op basis hiervan, en nadat de gemeente het gebouw had verworven voor een symbolische euro, werd in samenspraak met de Vlaamse Bouwmeester een wedstrijd uitgeschreven voor herbestemming van de kerk tot bibliotheek en vrijetijdshuis.⁴³

38 Geheugen Collectief/Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', 112-114.

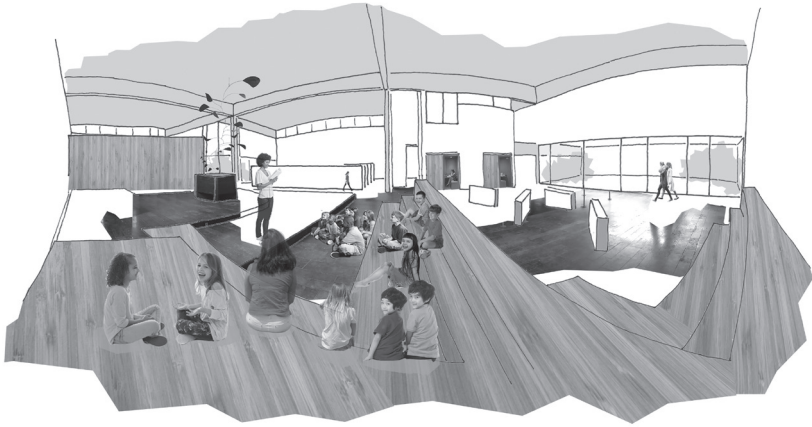
39 Delaruelle (Erfgoed Noorderkempen), 'Beheersplan Sint Jozef Arbeider parochiekerk, Vosselaar', 16.

40 Naast de Sint-Jozef Arbeiderkerk (Inventaris onroerend erfgoed ID: 12408) is ook het Sint Rochusmemoriaal van Dessauvage erkend als beschermd monument (ID: 41425). Vier van de twaalf andere parochiekerken die Dessauvage realiseerde, zijn opgenomen in de Inventaris van het Onroerend Erfgoed in Vlaanderen, namelijk de Sint-Aldegondiskerk in Ezemaal (ID: 43443), het parochiecentrum Don Bosco in Kessel-Lo (ID: 307110), de Verrijzeniskerk in Lauwe (ID: 76298) en de Heilig Kruiskerk in Willebroek (ID: 1787).

41 Delaruelle (Erfgoed Noorderkempen), 'Beheersplan Sint Jozef Arbeider parochiekerk, Vosselaar', 6.

42 In het herbestemmingsonderzoek door Stramien werden vier 'bevoorrechte getuigen' betrokken: de secretaris en twee leden van de kerkraad, en één lid van de heemkundige kring. (Geheugen Collectief/ Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', 5, 99).

43 'Oproep ontwerpteams herbestemming kerkgebouw Vosselaar' <https://vlaamsbouwmeester.be/nl/nieuws/oproep-ontwerpteams-herbestemming-kerkgebouw-vosselaar>. (Geraadpleegd

Studio Roma, Conceptschetsen herbestemming Sint-Jozef Arbeiderkerk, Vosselaar, 2016. Beeld Studio Roma Architecten.

Het centrale idee in het geselecteerde ontwerp bestond er in het beperkte budget te concentreren in drie krachtlijnen: een meer uitnodigende visuele identiteit en buitenruimte; het verbeteren van de energieprestaties van het gebouw (door, onder andere, de gebouwschil te isoleren); en een flexibele inrichting van het interieur door middel van drie extra-grote 'meubels': een tribune als zit- en leeslandschap; een balie met ruimte voor administratie; en een afsluitbare 'box'.⁴⁴ Het voormalig altaarpodium bleef behouden als multifunctioneel platform, terwijl de boekenrekken in de centrale beuk werden opgesteld zoals de kerkbanken vroeger. Volgens de jury zat de overtuigingskracht van het voorstel in het respect voor het bestaande, de omkeerbaarheid van de ingrepen, en de indruk van haalbaarheid en betaalbaarheid.

Net als bij de oorspronkelijke bouw van de kerk was de weg van wedstrijdconcept naar concreet ontwerp en effectieve realisatie echter lang en complex, en viel het project veel duurder uit dan oorspronkelijk begroot. Ook hier weer was een belangrijke factor daarbij de spanning tussen het beschikbare budget, de ambities van de bouwheer en de draagkracht van het gebouw. Een bibliotheek vereist eerst en vooral een hoog comfortniveau en een optimaal binnenklimaat; in een dergelijke ruimte moet het immers het jaar door aangenaam zitten zijn; best is er ook veel (dag)licht en niet te veel galm.

16 november 2020)

44 De Roo, 'Sint-Jozef-Arbeider Vosselaar: functies voor de toekomst in een hedendaagse kerk', 139–146.

De Sint-Jozef Arbeiderkerk tijdens de herbestemmingswerken. Op de foto is de betonnen structuur goed te zien. Beeld Monument Goedleven, 2019.

Een bibliotheek moet ook zo laagdrempelig en uitnodigend mogelijk zijn; dat vereist een visuele én functionele relatie met het voorplein: je moet kunnen zien wat er binnen gebeurt. Een kerk daarentegen is een ruimte om maar even te (ver)blijven – meestal met de jas aan – waar de lichtinval in eerste instantie een symbolische betekenis heeft; het is meestal ook een introverte ruimte. Dat is in het geval van de Sint-Jozefkerk niet anders. Hoewel de transformatie van een kerk tot bibliotheek – intussen een klassiek recept bij de herbestemming van dergelijke gebouwen – de publieke relevantie ervan versterkt, en boeken kunnen beschouwd worden als voeding voor de geest, ligt een dergelijke transformatie dus zeker niet voor de hand. Verder rezen er bij de bouw van het project al snel een aantal onverwachte problemen. Bij het strippen van de constructie kwamen bijvoorbeeld een aantal ernstige bouwkundige problemen te voorschijn. De jonge en onervaren Dessauvage stond erom bekend vaak de limieten van het gewapend beton op te zoeken. Dat was ook hier het geval: het grote dakvlak rustte bijvoorbeeld op slechts enkele, hoge kolommen.⁴⁵

Ook de ‘eerlijkheid’ inzake materialisatie en structurele leesbaarheid, een kwaliteit waar Bekaert het vaak over had, botste hier op zijn grenzen. Het zwevend effect van de dakplaat boven de tweede ingang was bijvoorbeeld enkel mogelijk doordat enkele betonnen kolommen ‘verstopt’ zitten in het metselwerk. En zoals ook vaak het geval was bij andere kerken van

45 De twee slanke kolommen in de centrale beuk waren een compromis tussen de stabiliteitsingenieur en Dessauvage, die een vrije ruimte wenste zonder structurele articulatie (Geheugen Collectief/ Stramien, ‘Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider’, 51).

Dessauvage, werd de opdracht gegund aan een lokale aannemer die maar een beperkte ervaring had met dergelijke gesofisticeerde constructiemethodes en, om het budget beheersbaar te houden, een beroep deed op minderwaardige en goedkope materialen.

De onderschatting van de slechte bouwfysische toestand van de kerk in de wedstrijdphase, in combinatie met de vereisten van de nieuwe functie, maakten van de herbestemming een complexe en dure aangelegenheid. Het statuut van beschermd monument bood hierbij weinig soelaas. Integendeel, de daaruit volgende voorzichtige houding ten aanzien van het gebouw, net als de obsessie met omkeerbaarheid en authenticiteit hebben substantieel bijgedragen tot het overschrijden van budget en timing. Alle ingrepen moesten immers ‘onder de oppervlakte’ plaatsvinden; zo dienden de arduinen vloertegels bijvoorbeeld volgens exact hetzelfde patroon te worden teruggeplaatst, nadat ze waren uitgebroken om de vloer te isoleren. Eenvoudige ingrepen zoals een extra raamopening – wat het comfort binnen het gebouw of de relatie met buiten substantieel had kunnen versterken – waren ook niet mogelijk. Naast het lange traject en de onderschatte bouwkost is nog een derde analogie met het verleden te trekken: net als bij het oorspronkelijk ontwerp sneuvelde ook in het herbestemmingsvoorstel de voorziene buitenaanleg om budgettaire redenen. Dat is bijzonder jammer in het licht van de ambitie om van het toekomstige vrijetijdshuis (opnieuw) een plek van gemeenschap te maken. Het is immers in de buitenruimte rond het gebouw dat de connectie met de wijk letterlijk een plaats vindt. Doordat het gebouw uiterlijk niet wijzigt, net zomin als zijn troosteloze directe omgeving, mist het een kans om zijn nieuwe elan als ‘De Moer’ (een naam die via een wedstrijd onder de bevolking werd bedacht) van buitenaf kenbaar te maken.

Conclusie

Zoals aangetoond, ontstonden zowel de bouw als de herbestemming van de Sint-Jozef Arbeiderkerk uit een groot enthousiasme en vanuit de wil om met eenvoudige maar trefzekere ingrepen een betekenisvolle ruimte te creëren voor de lokale gemeenschap. Maar de kerk had, en heeft ook nu weer, een ruimer belang als pioniersproject: het ging om een van de eerste post-conciliaire kerken in Vlaanderen, en is het vandaag – merkwaardig genoeg – de eerste beschermde parochiekerk die herbestemd wordt. Pioniers lopen voorop, maar daardoor soms ook verloren; dat is met de Sint-Jozef Arbeiderkerk niet anders. Het gebouw roept daarom kritische vragen op over

de historische en actuele betekenis van de post-conciliaire kerkenbouw, en de mogelijkheden en beperkingen die het statuut van beschermd monument aan dergelijk gebouwen oplegt.

Een belangrijke vraag is in welke mate het wedervaren van de Sint-Jozef Arbeiderkerk uniek, of juist heel representatief is. De Sint-Aldegondiskerk van Dessauvage, eerder vermeld als hét prototype van de huiskerk, staat al 15 jaar leeg; een recente oproep van het Aartsbisdom tot voorstellen voor herbestemming bleef zonder gevolg.⁴⁶ Het parochiecentrum Don Bosco in Kessel-Lo daarentegen wordt nog zeer courant gebruikt, maar van het indertijd rebelse, progressief-katholieke elan blijft niet veel meer over; de inkomsten komen vooral van trouwpartijen en quizavonden.⁴⁷ In bijna alle andere Dessauvage-kerken voltrekt zich momenteel een gelijkaardig scenario; ze staan leeg, zijn vervallen, en worden in sommige gevallen bedreigd met sloop. Gaat het hier om een onvermijdelijk gevolg van de secularisering in Vlaanderen, of speelt er meer bij het naoorlogs erfgoed, en dat van Marc Dessauvage in het bijzonder? De soms zorgwekkende bouwtechnische staat van veel van deze gebouwen werkt de negatieve perceptie in de hand: massieve koudebruggen, betonrot en asbest stellen de huidige en potentiële eigenaars voor grote investeringen. Veel kerken uit de jaren '60 hebben ook hun ligging niet mee; het gaat om uitbreidingswijken met een lage densiteit en grote mobiliteit; van een hechte gemeenschap is nog zelden sprake.

Met de kerken van Dessauvage is echter meer aan de hand. Hoewel hij ambieerde pretentieloze kerken te maken ten dienste van de gemeenschap, ontstonden zijn gebouwen vanuit de eerder abstracte, intellectualistische visie op het moderne geloof zoals ze door Bekaert, Debuyst en Fannes werden voorgestaan. Daardoor werden de kerken van Dessauvage soms ervaren als dogmatische toepassingen van een door het Aartsbisdom opgedrongen, moraliserende visie op kerk en geloof. Voor sommigen leek het “alsof er in Vlaanderen bij de katholieke intellectuele elite een ware wedloop was ontstaan om de moderne religieuze kunst en architectuur te propageren.”⁴⁸ Het sobere, uitgepuurde karakter van deze gebouwen wordt ook vandaag nog steeds niet omarmd, getuige de vele pogingen om ze aan te kleden met accessoires uit een vorige kerk, kantoorplanten of lokaal geknutsel. Deze

46 ‘Modern kerkgebouw in Landen wordt herbestemd’, *Kerknet*, 19 april 2018, URL: <https://www.kerknet.be/vicariaat-vlaams-brabant-en-mechelen/informatie/modern-kerkgebouwen-landen-wordt-herbestemd>. (Geraadpleegd 16 november 2020).

47 ‘Kerkenbeleidsplan Stad Leuven’, *Astor*, juni 2017, URL: <https://www.leuven.be/kerkenbeleidsplan>. (Geraadpleegd 16 november 2020).

48 Van de Perre, *Op de grens van twee werelden*, 139.

worsteling met de vermeende *Unheimlichkeit* van deze ruimtes contrasteert evenwel met de haast devote waardering die ze genieten in kringen van architecten en academici.⁴⁹

Ondanks de sterke focus op de liturgie bij het ontwerp ervan, worden deze gebouwen vaak niet ervaren als een 'kerk'. Dat was echter ook de bedoeling: voor Dessauvage moesten het in eerste instantie 'bruikbare' gebouwen zijn; het sacrale karakter ervan had niet te maken met symbolische architectuur of monumentale gebaren, maar met gebruik en de beleving. In zijn ogen was het niet de architectuur, maar waren het de handelingen die er zich afspeelden, die een kerk onderscheidden van andere publieke gebouwen. Zonder religieus gebruik verliezen de kerken van Dessauvage dus ogenschijnlijk hun *raison d'être*, en lijken het weinig meer dan functionele ruimtes die 'eenvoudig' te herbestemmen zijn. Een dergelijke onverschillige en pragmatische houding gaat echter voorbij aan de oorspronkelijke intentie van deze gebouwen als 'huis voor de gemeenschap'. Voorbij hun relevantie voor de liturgie had Dessauvage namelijk ook de ambitie een baken voor de buurt te creëren waarbinnen en waarrond het buurtleven zich kon ontwikkelen. Zo bekeken is het maar de vraag of we de toekomstige relevantie van deze gebouwen geen onrecht aandoen door te spreken in termen van 'her-bestemming'. De liturgische bestemming van het kerkgebouw in de verkaveling mag dan vandaag inderdaad minder relevant zijn, de oorspronkelijke sociale en ruimtelijke ambitie ervan is nu pertinentier dan ooit. Meer nog dan de vraag naar hun erfgoedwaarde (die ons inziens niet ter discussie staat), bestaat de uitdaging er in het sociaal en ruimtelijk structurerend potentieel van de naoorlogse parochiekerken te bepalen en in te zetten bij de noodzakelijke verdichting en herstructurering van het verdunde stedelijk weefsel in de Vlaamse periferie. Eerder dan een onaantastbaar teken van het verleden, blijft het kerkgebouw zo ook in de toekomst een zin-vol baken. De laatste zin uit Bekaerts *In een of ander huis* (1967) heeft dus ook vijftig jaar na datum niets van zijn relevantie verloren: "Er zullen voor altijd kerken gebouwd worden, kerken die geen kerken meer zijn, maar die juist op die manier de lege plaats van het huidige kerkgebouw zullen in kunnen nemen."⁵⁰

49 Al enkele jaren worden de kerken van Dessauvage bestudeerd in het kader van seminars en ontwerpstudio's op masterniveau aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven. Dat resulteerde in 2015 in de tentoonstelling *Re: Dessauvage. Moderne kerken herbekeken* in het KADOC, Leuven. Zie https://kadoc.kuleuven.be/3_onderzoek/33_onzeonderzoeksoutput/tentoonstellingen/2015/tt_2015_04_dessauvage (geraadpleegd 17 mei 2021).

50 Bekaert, *In een of ander huis*, 110.

Bibliografie

Archieven

- Antwerpen, Diocesaan archief van het Bisdom Antwerpen, *Fonds Diocesane Commissie voor Monumenten*.
- Leuven, KADOC. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, *Fonds Marc Dessauvage*.
- Vosselaar, Parochiearchief, *Archief Sint Jozef Arbeider* (liassen 1-67) (Na de opheffing van de parochie werd het archief opgenomen in dat van de centrumparochie. Het fotomateriaal is gedoneerd aan de heemkundige kring van Vosselaar (Adriaen Ghys vzw)).

Literatuur

- Bekaert, Geert 'Gewijde kunst, België', *Nieuwe Stemmen*, 17 (1961) 6-7, 127-148.
- Bekaert, Geert, *In een of ander huis: Kerkbouw op een keerpunt*. Tielt, 1967.
- Bekaert, Geert, *Marc Dessauvage 1931-1984*. Wommelgem, 1987.
- Bekaert, Geert, 'Marc Dessauvage. Bouwer van Woonkerken', *De Bazuin*, 44 (1966), 6-7.
- Bekaert, Geert, 'Naar een waarachtige kerkbouw. Bij het werk van Marc Dessauvage', *Streven*, 16 (1963) 2, 657-665.
- Boone, Véronique, Zsuzsanna Böröcz en Annick Tansens, 'Thematische inventarisatie 20ste-eeuwse kerken', ongepubliceerde studie in opdracht van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 2008.
- Broos, Tine, Stephanie Van de Voorde en Johanna Vermeir 'Marc Dessauvage en de evolutie van het kerkgebouw', Masterthesis Universiteit Gent, 2004.
- Debuyst, Frederic (ed.), 'Le concours d'architecture "Pro Arte Christiana"', *L'Art d'Eglise* 28 (1960), 111, 315-325.
- Debuyst, Frederic, *Modern Architecture and Christian Celebration*. Ecumenical Studies in Worship 18. London, 1968.
- Delaruelle, Stephan (Erfgoed Noorderkempen), 'Beheersplan Sint Jozef Arbeider parochiekerk, Vosselaar', ongepubliceerd rapport, 2017.
- De Meulder, Bruno, en Mark Swenarton, 'De Belgische stedenbouw en de belofte van de welvaart 1945-1975. 10 punten over de veranderende productie van het wonen', in: Tom Avermaete en Karina Van Herck (eds.), *Wonen in welvaart: woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973* (Rotterdam, 2006), 128-145.
- Fannes, Jos, 'Evolutie in de Kerkenbouwopvatting', *Kontakt met Domus Dei*, 3 (1969), 7-11.
- Fannes, Jos 'Vernieuwde liturgie en kerkgebouw of Kerkenbouw op drift', *Pastor Bonus*, 42 (1965) 7, 330-334.

- Geheugen Collectief/Stramien, 'Herbestemmingsstudie voormalige kerk Sint-Jozef Arbeider', ongepubliceerd onderzoeksrapport, 2013.
- Morel, Anne-Françoise, en Stephanie Van de Voorde, 'Rethinking the Twentieth-Century Catholic Church in Belgium: The Inter-Relationship Between Liturgy and Architecture', *Architectural History* 55 (2012), 269-297.
- Ryckewaert, Michael, en Katrien Theunis, 'Het Lelijkste Land, de Mythe Voorbij. Stedenbouw en verstedelijking in België sinds 1945', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006), 148-168.
- De Roo, Niek (ed.) 'Sint-Jozef-Arbeider Vosselaar: functies voor de toekomst in een hedendaagse kerk', in: *De Deuren Gaan Open* (Brussel, 2018), 139-146.
- Sterken, Sven, 'A House for God or a Home for His People? The Church-Building Activity of Domus Dei in the Belgian Archdiocese (1952-82)', *Architectural History*, 56 (2013), 387-425.
- Sterken, Sven, "A Structure [...] in which the Church can Originate". The Don Bosco Community Centre by Marc Dessauvage in Kessel-Lo, 1968-70', in: Claudia Manenti (ed.), *La Chiesa Nella Città. A 50 Anni Dal Concilio Vaticano II* (Bologna, 2016), 87-94.
- Strauven, Francis, 'How Belgium Got Its Present Look: A Short History of Belgian Town and Country Planning', *Sartonia*, 14 (2001), 115-134.
- Theunis, Katrien, 'De wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat', in: Tom Avermaete en Karina Van Herck (eds.), *Wonen in Welvaart: woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973* (Rotterdam, 2006), 67-77.
- Van de Perre, Dirk, *Op de grens van twee werelden: beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*. Gent, 2003.
- Van Gerrewey, Christophe, *Architectuur, een gebruiksaanwijzing: Theorie, kritiek en geschiedenis sinds 1950 volgens Geert Bekaert*, A&S/essays. Gent, 2015.

Over de auteurs

Charlotte Ardui is architect (Universiteit Antwerpen, 2016) en werkt sinds 2019 als doctoraatsstudent aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven. In het onderzoek *Faith in the Periphery: design research for the adaptive reuse of post-war parish churches in the Flemish Nebular City* gaat ze na op welke manier herbestemmingstrajecten van naoorlogse kerken kunnen bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van de Vlaamse Nevelstad.

Sven Sterken is hoogleraar aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven, waar hij doceert over de geschiedenis van de architectuur en de stedenbouw. Zijn onderzoek gaat over de manier waarop architectuur een rol speelt in de strategie van religieuze, politieke of commerciële organisaties. In die context heeft hij uitvoerig onderzoek verricht naar de naoorlogse kerkenbouw in België, en werkt hij regelmatig samen met architectenbureaus in de context van de herbestemming van dit erfgoed. Hij is editor van *Territories of Faith. Religion, Urban Planning and Demographic Change in Europe, 1945-1975*, dat begin 2022 verscheen bij Leuven University Press.